

**ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
PhD.30.05.2018.Fil.70.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ХОЖИЕВА ШАХЛО ХАЗРАТОВНА

**ЧЎЛПОН ШЕЪРИЯТИДА ПОЭТИК ТАФАККУРНИНГ ЯНГИЛАНИШ
ТАМОЙИЛЛАРИ**

10.00.02 – Ўзбек адабиёти

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Қарши – 2019

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по
филологическим наукам**

**Contents of dissertation abstract of doctor of philosophy (PhD) on philological
sciences**

Хожиева Шахло Хазратовна

Чўлпон шеъриятида поэтик тафаккурнинг янгиланиш тамойиллари.....3

Хожиева Шахло Хазратовна

Принципы обновления поэтического мышления в поэзии Чулпана.....25

Hojiyeva Shaxlo Hazratovna

Principles of updating the poetic thinking of Chulpan's poetry.....46

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ

List of published works.....49

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида B2019.1.PhD/Fil717 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Қарши давлат университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, рус, инглиз (резюме)) Қарши давлат университети веб-саҳифасининг www.karshi.uz ҳамда «Ziynet» ахборот-таълим порталининг www.ziynet.uz манзилларида жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Шодмонов Нафас Намозович
филология фанлари доктори

Расмий оппонентлар:

Каримов Наим Фотиҳович
ЎзР ФА академиги, филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби

Ўраева Дармоний
филология фанлари доктори, профессор

Етакчи ташкилот:

Тошкент давлат педагогика университети

Диссертация ҳимояси Қарши давлат университети ҳузуридаги илмий даражалар берувчи PhD.30.05.2018.Fil.70.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2019 йил «___» _____ соат ____даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 180103, Қарши шаҳри, Кўчабоғ кўчаси, 17. Тел: (0 375) 221-00-56; факс: (0375) 221-00-56; e-mail; qarshidu@umail.uz). Қарши давлат университети, Ўзбек филологияси факультети фаоллар зали.

Диссертация билан Қарши давлат университети Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (____ рақами билан рўйхатга олинган). (Манзил: 180103, Қарши шаҳри, Кўчабоғ кўчаси, 17. Тел: (0 375) 225-34-13; факс: (0 375) 221-00-56; e-mail; qarshidu@umail.uz).

Диссертация автореферати 2019 йил «___» _____ тарқатилди.
(2019 йил _____даги «___» рақамли реестр баённомаси).

Н.Н.Шодмонов
Илмий даражалар берувчи
илмий кенгаш раиси, ф.ф.д.

Г.Н.Тожиева
Илмий даражалар берувчи
илмий кенгаш котиби, ф.ф.ф.д. (PhD)

Д.Тўраев
Илмий даражалар берувчи
илмий кенгаш қошидаги Илмий
семинар раиси, ф.ф.д., проф.

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон адабиётшунослигида ижодкор бадиий тафаккурининг поэтик образларда намоён бўлиш усуллари, муайян миллий шеъриятда анъана ва янгиланиш жараёнининг ўзига хослиги масалалари долзарб муаммолардан бири сифатида тадқиқ этиб келинмоқда. Шундай ижодкорлар борки, улар бадиий ижоддаги дастлабки қадамлариданок адабиётга янгича руҳ олиб киради. Поэтик шаклда ҳамда поэтик образда улар амалга оширган янгиланиш индивидуал ижодий кашфиётлар даражасидан ўсиб, ўзи мансуб бўлган миллат адабиётида янги юксалиш босқичини бошлаб беради. Ижод лабораториясига хос ана шундай қонуниятларни, уларнинг юзага келиш тамойилларини тадқиқ қилиш янги илмий-назарий хулосаларга олиб келиши жиҳатидан долзарбдир.

Дунё адабиётшунослигига доир тадқиқотларда муайян шоиру адиблар ижодий фаолияти мисолида миллий поэтик тафаккур тадрижи ва унинг тақомилига хос ижод тамойилларини аниқлаш долзарб вазифалар сирасига киради. Бадиий ижод ва унинг миллат ҳамда умуминсоният тафаккури янгиланишига таъсири билан боғлиқ бўлган ушбу вазифа замонавий адабиётшуносликда ечимини кутаётган илмий муаммолардандир.

Мамлакатимизда Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон назмий мероси мисолида XX аср бошларида миллий шеъриятда кечган янгиланиш жараёнлари, айрим тадқиқотлардаги муайян илмий муаммо нуқтаи назаридан амалга оширилган таҳлилларни истисно қилганда, махсус ўрганилган эмас. “Адабиёт ва санъатга, маданиятга эътибор – бу аввало, халқимизга эътибор, кедажагимизга эътибор эканини буюк шоиримиз Чўлпон айтганидек, адабиёт, маданият яшаса, миллат яшаши мумкинлигини унутишга бизнинг асло ҳаққимиз йўқ”¹. Чўлпоннинг миллий шеъриятни янгилашдаги хизматлари халқимизнинг кўпминг йиллик оғзаки ижоди анъаналари, мумтоз адабиётимиз ва жаҳон бадиий тафаккури тажрибаларига таяниши билан боғлиқ адабий-эстетик тамойиллар тадқиқини амалга ошириш зарурати ўзбек адабиётшунослиги кун тартибида турган долзарб масалалардандир.

Ушбу диссертация Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2017 йил 13 сентябрдаги ПҚ-3271-сон “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги Қарорлари, “Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир” мавзусида Ўзбекистон ижодкор зиёлилари билан учрашувдаги маърузаси / Халқ сўзи. – Тошкент, 2017 йил 4 август.

мустаҳкам пойдевори” мавзусидаги маърузасида ҳамда соҳага тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларнинг амалдаги ижросига муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланиши устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни ривожлантириш” устувор йўналишига мувофиқ равишда бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Чўлпон шеърятини тадқиқ этган у билан замондош шоиру адиблар З.Башир, А.Шукрий, В.Махмуд, А.Саъдий, О.Шарафиддинов ва Ойбек мақолаларида ижодкор, бир томондан, “ўзбек шоирларидан энг олдингиси ва чин маъноси билан шоир деб аталишга лойиқ”, “ўзбек адабиётига янги бир тўн кийгизган”, “романтик бир юрак шоири” сифатида эътироф этилган бўлса, иккинчи томондан, “йиғлоқи шоир”, “эл” ва “халқ” сўзларини қанча кўп ёзса ва сўзласа ҳам, ул халқ шоири эмас”, “миллатчи, ватанпараст, бадбин зиёлиларнинг шоири”, “Чўлпон ва унинг тузғон чўлпонизми ёшлар учун ғоятда зарарли” сингари айбловлар қўйилиб қораланган². Ана шундай мураккаб вазиятда Абдулла Қодирий шоир асарларини мафкуравий қилипларга таяниб эмас, санъат қонуниятлари асосида текшириш зарурлигини таъкидлаган³. Озод Шарафиддинов Чўлпон ижоди билан боғлиқ можароларни «Адабиётшунослик ва танқиднинг манқуртга айланиши» деган кўп йиллик ва кўп пардалиқ фожианинг биринчи пардаси» деб атайди. Олимнинг тадқиқотларида XX аср бошларидаги чўлпоншуносликнинг ҳолис илмий таҳлиллардан вульгар социологизм томонга оғиб боргани, охир-оқибатда Чўлпонни маҳв этиш билан яқунланиши жараёни муфассал тадқиқ қилинган⁴. Бироқ хорижда Чўлпон адабий меросини нисбатан ҳолис ўрганиш давом этгани маълум. Заки Валидий Тўғон, Тоҳир Чигатой, Боймирза Ҳайит, Арслон Субуттой, Нодир Давлат, Чигатой Кўчор сингари олимларнинг тадқиқотлари бунинг исботидир⁵.

XX асрнинг 80-йилларидан кейингина Чўлпон асарлари нашр этила бошлади⁶. Шоир ижодига ҳолис ёндашув натижаси бўлган тадқиқотлар яратилди⁷. Ҳ.Ёқубов Чўлпон шеърятида Навоий анъаналари⁸, Н.Каримов

²Қаранг: Чўлпон ва танқид. – Тошкент: Адабиёт жамғармаси, 2004. – 84 б.

³Қодирий А. Чўлпон. “Тонг сирлари” / Чўлпон ва танқид. – Тошкент: Адабиёт жамғармаси, 2004. – 27 б.

⁴Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш / Ижодни англаш бахти. – Тошкент: Шарқ, 2004. – Б. 14-61.

⁵Қаранг: Ҳақкулов И. Чўлпон шеърятининг хорижда ўрганилишига доир / Ҳаёт, адабиёт ва бадиият. – Тошкент: Тафаккур, 2019. – Б. 79-88.

⁶Чўлпон, Баҳорни соғиндим (Тўпловчи ва сўзбоши муаллифи И.Ҳақкулов.). – Тошкент: Юлдузча, 1989. – 64 б.; Чўлпон, Яна олдим созимни. Кеча ва кундуз. Ёрқиной. Шеърлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – 576 б.; Абдулхамид Чўлпон. Гўзал Туркистон (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Б.Дўстқораев). – Тошкент: Маънавият. – 128 б.

⁷Шарафиддинов О. Чўлпон. Шоир ҳақидаги ривоятлар ва ҳақиқатлар. – Тошкент: Чўлпон, 1991. – 112 б.; Наим Каримов. Чўлпон. – Тошкент: Фан, 1991. – 84 б.

⁸Ёқубов Ҳ. Чўлпон ва Навоий. – Тошкент: Шарқ, 1997. – 48 б.

Чўлпон ва миллий уйғониш, Чўлпон ва Пушкин, Чўлпон ва мусиқа⁹ сингари илмий муаммоларни тадқиқ қилди. Шоир адабий меросига оид номзодлик ва докторлик диссертациялари юзага келди¹⁰. Б.Қосимов шоирни янги ўзбек шеърининг бонийси сифатида баҳолаб, шеърлятида ғоя ва маслага – Ватан ва миллат озодлиги акс этганига урғу берган¹¹ бўлса, Д.Қуронов шоирнинг вазн ва поэтик шакл борасидаги изланишлари, истибдодга исён руҳини ўзига хос бадиий талқин этишдаги ютуқлари юзасидан илмий кузатишлар қилган¹². Б.Каримов Чўлпон шеърляти юзасидан ўша давр матбуотидаги бахсларни, ижодкорнинг Тагор ҳақидаги мақолаларини таҳлил этади¹³. Н.Жабборов шоир лирикасидаги поэтик рамз ва тимсоллар моҳияти, шеърляридаги озодлик орзусининг бадиий талқини хусусида фикр юритади¹⁴. Н.Шодмонов XX аср аввалида арузга ёндашувдаги ўзига хосликларга муносабат билдиради¹⁵. Бироқ ушбу тадқиқотларда Чўлпон шеърлятида поэтик тафаккурнинг янгилиниши қандай адабий-эстетик тамойиллар асосида кечгани масаласига эпизодик тарзда муносабат билдирилган бўлиб, мазкур илмий муаммо махсус тадқиқ этилган эмас. Ушбу тадқиқот шоир шеърлятида поэтик тафаккур янгилиниши тамойилларини яхлит тадқиқ этишга бағишлангани билан аввалги илмий ишлардан фарқ қилади.

Тадқиқот мавзусининг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Қарши давлат университети илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ “Ўзбек адабиётшунослигининг долзарб муаммолари” йўналишида олиб борилаётган тадқиқотлар доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Чўлпоннинг лирик асарлари тадқиқи мисолида шоир шеърлятида миллий поэтик тафаккурнинг янгилиниш тамойилларини илмий-назарий асосда очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

⁹Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. – Тошкент: O'zbekiston, 2008. – Б. 185-217; шу муаллиф. Уч буюк сиймо (Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Oybek). – Тошкент: Mumtoz so'z, 2019. – Б. 179-294.

¹⁰Эшонов З. Чўлпон поэзиясининг ғоявий-бадиий хусусиятлари: Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 1991. –Б.152; Қуронов Д. Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романида характер психологизми: Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 1992. – Б. 157; шу муаллиф. Чўлпон поэтикаси (насрий асарлари асосида): Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 1998. – Б. 280; Йўлдошев Н. Чўлпон шеърлятида пейзаж: Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 1994. – Б.167; Султонов У. Чўлпоннинг адабий-эстетик қарашлари: Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 1995. – Б.146; Эрназарова Г.Ҳ. XX аср ўзбек поэзиясида миллий тафаккур ва унинг бадиий талқини (А.Чўлпон, Ғ.Ғулом, А.Орипов шеърляти мисолида): Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 2001. – Б.147; Йўлдошбекова С.С., Чўлпоннинг публицистик ва муҳаррирлик фаолияти: Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 2002. –Б.155; Айматов А. Абдулҳамид Чўлпон эстетикасининг ғоявий-бадиий асослари: Фалсафа фан. номз... дисс. – Тошкент, 2011. –Б.135; Жабборова Д. Истиқлол даври ўзбек адабиётшунослигида Чўлпон ижоди талқинлари (шеърляти ва насрий асарлари мисолида): PhD ДА. –Самарқанд, 2018. –Б.136.

¹¹Қосимов Б. Абдулҳамид Чўлпон / Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. –Тошкент: Маънавият, 2004. – Б. 424-456.

¹²Қуронов Д. Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – Б. 27-51.

¹³Каримов Б. Янгилиниш соғинчи. – Тошкент: Адабиёт жамғармаси, 2004. – 80 б; Чўлпон ва танқид (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Б.Каримов). – Тошкент: Адабиёт жамғармаси, 2004. – 82 б;

¹⁴Жабборов Н. Чўлпон шеърлятининг тимсоллар олами. /Чўлпон ва унинг адабий мероси. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2018. – Б. 38-44; шу муаллиф. Чўлпон шеърлятида миллий истиқлол орзусининг бадиий талқини / Чўлпон ижоди ва замонавий адабий жараён (Адабий-илмий мақолалар). – Тошкент: Mashhur-press, 2018. – Б. 45-52.

¹⁵Шодмонов Н. Аруз вазни асослари. Қарши: Насаф, 2012. – Б. 8-9.

Чўлпон ва XX аср бошлари жаҳон адабиётидаги жараёнлар таҳлили мисолида ижтимоий-адабий муҳит поэтик мазмун янгиланишининг асоси эканини исботлаш;

индивидуал ижодий тафаккур шоир шеъриятида поэтик мазмун янгиланишининг адабий-эстетик омили эканини асослаш;

шоир лирикасида поэтик тафаккур янгиланишида фольклоризмлар ва мумтоз поэтик анъаналарнинг ўрнини белгилаш;

рус ва Ғарб шеърияти тажрибаларининг Чўлпон шеъриятидаги бадиий образ янгиланишида етакчи адабий-эстетик омил эканини ёритиш;

шоир шеъриятида поэтик шакл ва вазн янгиланишининг илмий-назарий асосларини далиллаш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Чўлпоннинг 1993 йили чоп этилган уч жилдлик ва 2016 йилда нашр қилинган тўрт томлик “Асарлар”и, шунингдек, 1997 йили босилган “Тўзал Туркистон” шеърлар тўплами олинган.

Тадқиқотнинг предметини Чўлпон шеъриятида поэтик мазмун, поэтик образ, поэтик шакл ва вазн янгиланишига хос адабий-эстетик тамойилларни белгилаш масалалари ташкил этади.

Тадқиқот усуллари. Диссертацияда тарихий-қиёсий, аналитик, герменевтик, биографик ҳамда социологик таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Чўлпон шеърияти янгиланишида поэтик мазмундаги ўзгаришлар асосий ўрин тутиши ижтимоий-адабий муҳит ва индивидуал ижодий тафаккур билан чамбарчас боғлиқ экани XX аср бошлари жаҳон адабиёти контекстида ёритилган;

шоир назмий асарларида фольклоризмларнинг стилизацион, аналитик каби типларидан, унинг оддий ҳамда мураккаб кўринишларидан маҳорат билан фойдаланилгани, диний-мифологик образлар ва макон тимсоллари (жаннат, ризвон, ҳур, пари, кавсар); мифологик образлар стилизацияси (жин, алвасти, дев, шайтон); рамзий образлар (бойқуш, булбул)дан истифода этилгани таҳлили асосида шоир шеъриятининг янгиланишида ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналари етакчи адабий-эстетик омил бўлгани исботланган;

ижодкор шеъриятидаги янгиланишнинг асосий тамойилларидан бири мумтоз шеъриятимизнинг бой тажрибаси экани Чўлпон назмий асарларида Алишер Навоий, Увайсий, Фурқат каби салафлари анъаналарининг бойитилиши мисолида далилланган;

Чўлпон шеъриятида поэтик образ янгиланишида рус ва Европа адабиётидаги ижодий тажрибаларнинг ўрни илмий-назарий жиҳатдан асосланган;

шоир шеъриятида поэтик жанр ва вазн янгиланишининг илмий-назарий асослари белгиланган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси қуйидагилардан иборат:

Чўлпон шеъриятида поэтик мазмуннинг янгиланиши XX аср бошлари жаҳон адабиётида кечган ижодий жараёнлар, ижтимоий-адабий муҳит ва индивидуал поэтик тафаккур

шоир лирик асарлари таҳлили асосида фольклоризмлар ва мумтоз адабий анъаналар поэтик тафаккурни янгилашнинг етакчи адабий-эстетик омил экани аниқланган;

Чўлпоннинг Горький, Пушкин, Александр Блок, Гёте, Робиндранат Тҳокур асарларидан амалга оширган таржималари тадқиқи натижасида муайян ижодкор ёки миллий адабиёт ривожига адабиётлараро алоқаларнинг ўрни ёритиб берилган;

шоирнинг поэтик шакл ва вазни янгилашга қўшган ҳиссаси тадқиқи орқали бугунги адабий жараёндаги жанрий изланишлар асослари белгиланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончилиги қўлланилган ёндашув усуллари ва назарий маълумотларни беришда аниқ илмий манбаларга таянилгани, таҳлилга тортилган материалларнинг илмий методлар воситасида асосланганлиги, назарий фикр ва хулосаларнинг амалиётга жорий этилганлиги, олинган натижаларнинг ваколатли ташкилотлар томонидан тасдиқланганлиги, адабиётшуносликнинг замонавий илмий концепциялари асосида ўрганилганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Диссертация Чўлпон лирикасига оид тадқиқотларда эришилган ютуқлар ва назарий фикрларни тўлдиради ҳамда миллий адабиётимизнинг янги тарихини бойитишга хизмат қилади. Унинг ижодида мумтоз адабиёт анъаналари ҳамда янги давр адабиётида адабий алоқалар – образ янгиланишининг ижодий-эстетик тамойиллари, индивидуал ижодий тафаккур – поэтик мазмун янгиланишининг талқини ҳақида тасаввур беради. Диссертациянинг назарий умумлашма хулосаларидан XX аср бошлари ўзбек адабиёти тарихини ёритишда фойдаланиш мумкин.

Диссертация материаллари ва хулосалари XX аср бошлари ўзбек адабиёти тарихи бўйича тадқиқот олиб бораётган мутахассислар учун, олий ўқув юртларининг “Филология ва тилларни ўқитиш (ўзбек тили)” таълим йўналишларида “Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти”, “XX аср ўзбек адабиёти”, “Адабиётшунослик (ўзбек адабиёти)” магистратура мутахассислигида “Жадид адабиёти тарихи” каби фанлардан маърузалар ўқишда ва амалий машғулотлар ўтказишда, дарсликлар ва ўқув қўлланмалар яратишда илмий-назарий манба бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Чўлпон шеъриятида поэтик тафаккурнинг янгиланиш тамойиллари мавзуси бўйича олиб борилган тадқиқот асосида олинган натижалар қуйидаги ишларда жорийланган:

Чўлпон шеърияти янгиланишида поэтик мазмундаги ўзгаришлар асосий ўрин тутиши ижтимоий-адабий муҳит ва индивидуал ижодий тафаккур билан чамбарчас боғлиқ экани XX аср бошлари жаҳон адабиёти контекстида ёритилганига доир илмий хулосалардан Самарқанд Давлат университетидаги 5.1.17-рақамли “Шарқ мумтоз адабиётида комил инсон

концепцияси” мавзусидаги фундаментал лойиҳада фойдаланилган. (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2019 йил 28 июндаги 89-03-2626-сон маълумотномаси). Натижада бадиий образ янгиланишида мумтоз поэтик анъаналарнинг ўрни, Шарқ ва дунё адабиёти намояндалари билан ижодий тажриба алмашинуви поэтик шакл янгиланишининг адабий-эстетик манбаи экани, шеърятда поэтик жанр ва вазн янгиланиши билан боғлиқ матнлар Шарқ мумтоз сўз санъатида комил инсон концепциясини асослаш бўйича муайян хулосалар чиқариш имконини берган;

Чўлпон шеърятда поэтик образ янгиланишида рус ва Европа адабиётидаги ижодий тажрибаларнинг ўрнига доир илмий-назарий хулосалардан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Қатағон қурбонлари хотираси давлат музейи ва ҳудудлардаги олий таълим муассасалари тузилмасида Қатағон қурбонлари хотираси музейларини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 22 ноябрдаги 936-сон қарори асосида Қатағон қурбонлари хотираси давлат музейининг “Миллий уйғониш ҳаракати, унинг намоён бўлиши ва амалий йўналишлари” номли 2-бўлими ҳамда “1937–1938 йиллардаги сиёсий қатағонлар” номли 7-бўлими экспозицияларини бойитиш, шунингдек, вилоятлардаги олий таълим муассасалари тузилмаларида ташкил этилган Қатағон қурбонлари хотираси музейлари экспозициясининг “Миллий уйғониш ҳаракати, унинг намоён бўлиши ва амалий йўналишлари” мавзуидаги 2-бўлимини яратишда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Қатағон қурбонлари хотираси давлат музейининг 2019 йил 28 июндаги 104-сон маълумотномаси). Натижада Чўлпон шеърят мисолида Туркистонда шаклланган, тараққий этган ва мустамлака сиёсати натижасида тугатилган миллий уйғониш адабиёти, унинг Ватан ва миллат ҳаётида тутган ўрни, миллий адабиётимизнинг XX аср бошларидаги янгиланиши масалаларини амалий ёритиш имконияти яратилган;

ижодкор шеърятдаги янгиланишнинг асосий тамойилларидан бири мумтоз шеърятимизнинг бой тажрибаси экани Чўлпон назмий асарларида Алишер Навоий, Увайсий, Фурқат каби салафлари анъаналарининг бойитилишига оид илмий-назарий хулосалардан Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси томонидан Исҳоқхон Иброт, Ҳамид Олимжон ва Зулфия, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Иброҳим Юсупов, Муҳаммад Юсуф ижод мактабларида ўтилган маҳорат дарсларида, шунингдек, ижодий семинарларда фойдаланилган. (Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг 2019 йил 1 июлдаги 01-03-01/766-сон маълумотномаси). Натижада ижод мактабларида таҳсил олаётган истеъдодли ёшларда китобхонлик маданияти ошган, уларнинг XX аср бошларидаги миллий шеърятимизда кечган поэтик янгиланиш жараёни ҳақидаги тасаввурлари кенгайган ҳамда Чўлпон адабий меросига доир билим ва кўникмалари мустаҳкамланган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 4 та халқаро, 2 та республика илмий-назарий анжуманларида апробациядан ўтган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича жами 12 та илмий иш эълон қилинган, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 6 та илмий мақола, жумладан, 5 таси республика ҳамда 1 таси хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат бўлиб, умумий ҳажми 148 саҳифани ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида мавзунинг долзарблиги ва зарурати асосланган, тадқиқотнинг ўрганилганлик даражаси, мақсади ва вазифалари, объект ва предмети тавсифланган, унинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишига мослиги кўрсатилган, тадқиқот усуллари, илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган, олинган натижаларнинг илмий ва амалий аҳамияти очиб берилган, тадқиқот натижаларини амалиётга жорий қилиш ва диссертация тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг **“Ижтимоий-адабий муҳит ва индивидуал ижодий тафаккур – поэтик мазмун янгилианишининг асоси”** деб номланган биринчи бобида XX аср аввалидаги миллий уйғониш адабиёти эришган ютуқлар илдизи миллий адабиётларнинг ўзаро таъсири билан боғлиқ ҳолда кечгани ҳамда Чўлпон шеърияти умумжаҳон адабиёти контекстида ўрганилишга лойиқ экани тадқиқ этилди. Чўлпон ижодида поэтик мазмун янгилианишида жаҳон адабиётидаги ижтимоий-адабий муҳитнинг таъсири катта экани ёритилди. Бобнинг *“Поэтик мазмун янгилианишида ижтимоий-адабий муҳитнинг ўрни”* деб номланган дастлабки фаслида шоир бадиий-эстетик тафаккурининг ўсиши ва ривожланишига кучли таъсир кўрсатган ижтимоий ва хусусий омиллар қуйидагича тасниф этилди: 1) *ўта мураккаб тарихий шароит*; 2) *маънавий етук ва молиявий тўқис оила муҳити*; 3) *юрт озодлиги учун кураш майдонига кириш*; 4) *рус ва турк адабиёти орқали жаҳон адабиёти билан танишув*; 5) *руҳий босимга қарши тура олиш*.

Поэтик мазмунни янгилашга қодир ижодкор ва ижтимоий-адабий муҳит муносабатлари муайян миллий адабиётнинг тараққиёт даражасини белгиловчи муҳим адабий-эстетик омилдир. Ушбу илмий муаммонинг адабиётшуносликда ўрганилиши жараёнида алоҳида диққат қаратиш лозим бўлган масалалар бор. Бунда, албатта, ижтимоий-адабий муҳитнинг кўлами ва чегараси билан боғлиқ масалалар назарда тутилмоқда. Гап шундаки, илғор ислохотчилар ижодининг таъсирланиш ҳудудини фақат у яшаган замон, қадами етган макон, шунингдек, тилнинг тушунарлилик омиллари билангина чегаралаш мақсадга мувофиқ эмас. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида жаҳонда шундай адабий юксалиш содир бўлдики, унинг сабабларини ўзаро адабий таъсирлардан излаш мақсадга мувофиқдир. Ўзини

миллат фидойиси деб билган, миллий адабиётни юксалтириш орқали ўз халқини умумжаҳон миқёсига олиб чиқишни мақсад қилган ҳар бир ижодкор бадиий тафаккури даражасини ўз даврининг энг илғор тенденцияларига мувофиқлаштириши зарур. Бунда у, албатта, ўзи билан бир замонда яшаб ижод қилаётган жаҳон адибларининг ютуқлари ва тажрибаларидан унумли фойдаланиши, керак бўлса, улар билан ўзаро мубоҳасага киришиши тақозо этилади. Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон XX аср бошида ўзбек адабиётини Абдулла Қодирий ва Абдурауф Фитрат билан бақамти туриб, ана шундай даражага етказа олди. Шу маънода, Чўлпон ижодини жаҳон адабиёти контекстида тадқиқ қилиш, назаримизда, энг тўғри йўл бўлади. Бироқ бу ўринда шуни назарда тутмоқ зарурки, “Адабий таъсир ёки компаративистика жараёни ҳар бир миллий адабиёт доирасида ўзига хос тарзда намоён бўлади”¹⁶.

Гарчи алоҳида зикр этилмаган бўлса-да, Чўлпон ижодида жаҳон адабиёти яловбардорлари, дарғалари ижодига хос услуб ва дард қайнок ифода топади. Бу услуб ва дард шоирнинг Россия, Туркия ва Озарбайжон каби юртларга сафарлари, у ерларда турли даражадаги адабиёт аҳли билан ижодий мулоқотлари натижасида шаклланган. Шоир бадиий-эстетик тафаккурининг ўсиши ва ривожланишига чоризм асорати, тасарруфи остидаги *ўта мураккаб тарихий шароит* ҳам сабаб бўлди. Тарихий воқеалар алмашинуви шу қадар тезлашдики, натижада миллатнинг асл фарзандлари – зиёлилари қатағон гирдобига тушди. Хусусан, Туркистонда мухторият ўрнатилиши ва унинг қирғин билан тугатилиши, шўро тартибининг зўравонлик асосида ўрнатилиши, фуқаролар уруши, қатағонлар – булар содир бўлган воқеаларнинг асосийлари, холос. Иккинчи томонда инқироз, қолоқлик ва жаҳолат ботқоғида ўзини-да емираётган миллат бошига тушган кулфатнинг оғир юки. Ана шу воқеалар “туғма шоир” – туғма идрок ва истеъдод эгасининг беғубор ёшлик айёмини тўзонлар билан тўлдиргани шубҳасиз. Шунинг учун ҳам унда оламга, атроф-муҳитга ва тарихий вазиятни ўзгартиришга қодир кучларга муносабат жуда эрта шаклланди. *Маънавий етук ва молиявий тўқис оила* муҳитида камол топган Чўлпоннинг отаси Сулаймон баззоз ўз даврининг кўзга кўринган савдогари, тадбиркорларидан бири бўлиши баробарида “Расво”, “Волаи Расво” каби тахаллуслар билан шеърлар ёзган, андижонлик қаламкашлар доирасига мансуб кишилардан эди. Табиийки, у ўз ўғлининг таълим-тарбияси билан жиддий шуғулланган. Унинг 15 ёшида, 1913 йили Исмоил Гаспиринскийдек машҳур кишига мактуб йўллаши эътиборга молик воқеалардан бўлиб, ўша мактубда “Шалола”, “Турк юрди”, “Шаҳбал”, “Вақт”, “Иқбол” ва “Таржумон” газеталари материалларидан яхши хабардорлиги оила муҳитининг нечоғли маърифатли эканидан далолат беради. *Юрт озодлиги* учун *кураш майдонига кирган* шоир йигирма ёшга тўлиб улгурмасдан давлат Мадҳиясини ёзди. Бу тасодиф эмас эди. 1914 йилдаёқ ёш Абдулҳамид миллат зиёли ватанпарварлари эътирофини қозона бошлаган эди. Шу йили 18

¹⁶ Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2015. – Б. 234-235.

апрелда “Садои Туркистон” газетаси саҳифасида “Туркистонлик кардошларимизга” шеъри олдидан шундай сатрлар ёзилган эди: “Дунёнинг қайси бир четига кўз солсак ва қайси миллатнинг аҳволига назар қилсак, ул миллатнинг саодати, ривож ва тараққийси учун бошлаб шул миллатнинг ёшлари ва ёш фикрли қаҳрамонлари сабаб бўлмакдадирлар. ...Алҳамдулилло, бизим Туркистон турклари орасидан ҳам шундай ёшларимиз ва ёш фикрли болаларимиз кўринмакка бошлади. Далил учун ўшли 12 яшар М.Санжарбек афанди ила андижонли 15 яшар Абдулҳамид афандини кўрсатув етса керак”¹⁷. *Рус ва турк адабиёти орқали жаҳон адабиёти билан танишган* Чўлпон болаликда мадраса таълимини олиб, араб ва форс тилларини яхши ўрганган, бу тиллардаги адабиёт билан ҳам танишган. Кейинроқ шоир рус-тузем мактабида рус тили ва адабиёти билан ҳам чоризм мафкураси ерли халқларга муносабати доирасида, мактаб таълими даражасида танишди. “Ҳамлет” таржимаси орқали Шекспир поэтик маҳоратини ўзлаштирган шоир учун бу асар унинг бадиий маҳорати ошишида ҳам катта мактаб бўлиб хизмат қилди. Асарнинг таржима қилинишида ўзбек томошабинларининг ўша даврдаги диди ва савияси ҳам ҳисобга олинган. Матнда тасвир воситалари шу қадар кўпки, бу ҳолат Чўлпон таржимаси поэтик жиҳатдан ўзига хос мукамалликка эғалигини англатади. Чўлпоннинг Робиндронатҳ Тҳакур (Рабиндранат Тагўр) ижодига мурожаатини унинг ўз шахсий кизиқиши натижаси сифатида баҳолаш мақсадга мувофиқ эмас. Бунинг замирида буюк шоирга хос катта ва улуғ мақсад бор эди. Бу туркий халқлар адабиётини Тагўр ҳинд адабиётини олиб чиққан даражага етказиш ғояси эди. Тагўр XX аср бошида “дунёда энг ўткур адибга берилатурган Нобел мукофоти”ни қўлга киритиш орқали ҳинд адабиётининг шуҳратини ҳам орттирди. Чўлпонда мазкур ғоя бўлганини унинг “Улуғ ҳиндий” мақоласида аввал ўзбек, сўнг туркий адабиётлар орасида нисбатан илғор бўлган татар, озарбайжон ва усмонли адабиётини қисқа таҳлил қилиб, эски услубдан янгисига жуда секин борилаётганидан таассуф чекади. Лекин жуда оз бўлса-да умид борлигини ҳам унутмайди. Чўлпон туркий адабиётда эски руҳни сақлаган ҳолда янги (Ғарбга хос) шаклларни ўзлаштириш тамойилини илгари суриши, шу йўл билан бу адабиётнинг илғор адабиётлар қаторига қўшилишига ишончи ҳам ана шу кичик мақолада аён бўлади. Шунингдек, мақолада шоирнинг Тагўр ижодидан учта шеърни таржима қилиб нашр эттираётганини ҳам билиб олиш мумкин. Чўлпоннинг икки қисмдан иборат “Тагўр ва тагўршунослик” мақоласи ҳам унинг мазкур ғояси руҳида ёзилган. Чўлпон Тҳакурдан ўрганганларини уч қисмга ажратиб кузатиш мумкин: 1) фалсафий мушоҳада; 2) мавжуд нарс-ҳодисалардан поэтик образ яратиш ва 3) шеър шаклини маълум қонуниятлардан чиқмаган ҳолда ўзича яратиш.

Шоирнинг инглиз, француз, олмон ва бошқа тиллардаги адабиёт намуналаридан қилган таржималари рус тили орқали амалга оширилгани шубҳасиз. Бинобарин, мамлакатда замонавийликда туркий халқлар адабиётидан анча илғор бўлган рус адабиёти муҳити мавжуд бўлиб, унинг

¹⁷ Чўлпон. Асарлар. Тўрт жилдлик. Ж.I. – Тошкент: Академнашр, 2016. – Б. 330.

ютукларини ўзлаштириш ва эгаллаб олиш ҳар бир адиб учун муҳим эди. Чўлпон А.С.Пушкин, Н.В.Гоголь, И.С.Тургенев, Иван Франко, А.П.Чехов, Л.Андреев, А.М.Горький, А.Блок, А.Серафимович, И.А.Крилов каби бир қатор йирик рус адабиёти классиклари асарларини ўзбек тилига таржима қилиш орқали бу адабиётнинг таъсирчан усулларини эгаллаб олди. Қарийб қирқ йиллик умрининг ярмидан кўпроғи таъқиб ва таҳдидларда кечган Чўлпон ижодидаги шиддат унинг руҳий *босимга қарши тура олганини* англатади. Унинг “Эътизор”, “Бошқармага хат” каби битиклари, Ўзбекистон ёзувчиларининг 1937 йил 7 – 8 апрель кунларида бўлиб ўтган йиғилишида сўзлаган нутқи ҳаётига соя солиб турган муқаррар таҳликадан шоирнинг нажот истаклари сифатида вужудга келганини тушуниш қийин эмас. Чўлпон мазкур нутқида ғанимларнинг шоир “ўзини кўрсатмаган”и ҳақидаги иддаоларига жавобан кейинги икки йил ичида ёзган ва таржима қилган ишларини санаб беради. Улар Горькийнинг “Она” романи иккинчи бўлими, “Егор Булучев”и, Пушкиннинг “Дубровский”, “Борис Годунов” асарлари, Лохутийнинг “Оврупа сафари” таржималари, ўзининг “Жўр” деб аталган шеърий тўплами, “Тиётру” газетаси ва “Муштум” журналларидаги фаолияти эди. Яна шоир бу икки йилнинг бир йилини ўзининг муттасил касал (қандли диабет) бўлиб ишлай олмани учун “скидка” қилишларини ҳам сўрайди. Нафсиламрини айтганда, мазкур таржималарнинг ўзи ҳар қандай ижодкордан ўнлаб йиллар шуғулланишини талаб қилади. Бу шижоатли ишнинг асосий сабаби таъқибга таслим бўлмаслик, унга қарши туриш эди.

Шоир Номик Камолдан Али Сайфийгача бўлган усмонли турк ижодкорлари асарларини мутолаа қилди. Янги шеърий шакллар борасида Ризо Тавфиққа мурожаат қилди. Яхё Камол тажрибасидан сабоқлар олди. Эронлик шоир Абулқосим Лохутийдан, Лу Цзин Ван ва Вей Ин Ю каби Хитой шоирларидан таржималар қилди, тажриба ўрганди. Чўлпон шеъриятидаги янгиланиш ва юксалишнинг асосий сабабларидан бири айнан шу экани аниқ.

Бобнинг *“Индивидуал ижодий тафаккур – поэтик мазмун янгиланишининг омили”* деб номланган иккинчи фаслида Чўлпоннинг жаҳон адабиётидаги анъанавий мавзу ва образларга ёндашувидаги ўзига хослик даражаси ўрганилди. Ижодкорнинг индивидуал ижод маҳсули умумий ижодий жараённинг таркибий қисми бўлиб, кўп жиҳатлари билан узвийлик касб этади. Яъни ҳеч бир бадиий асар анъанавий тафаккур заминидан узилган ҳолда вужудга келмайди. Ижоддаги янгилик индивидуал дунёқараш, ёндашув, маҳорат, тайёргарлик (психологик омиллар)га эга бўлиш, усуллар, услуб танлаш, талқин яратиш ва бадиий шакллар ижод қилиш – ижодий ўзликнинг намоён бўлишидир. Шундай хусусиятларга эга бўлган санъаткор нимани ижро қилмасин, уни ўз овози тонига мослайди – индивидуаллаштира олади. Бу хоссалар индивидуал ижодий тафаккурни акс эттиради ва поэтик ижодда мазмун янгиланишига асос яратади. Шоирнинг жаҳон адабиётида анъанага айланган Клеопатра образини яратишдаги маҳорати бунинг ёрқин далилидир. У.Шекспир “Антоний ва Клеопатра” фожиасида, Иоганн Маттезон “Клеопатра” (1704), Франц Пёниц “Клеопатра” (1888), Бернард

Шоу “Цезарь ва Клеопатра”, Михаил Фокин “Миср оқшоми” (1908), Жюль Массн “Клеопатра” (1914) номли мусикий ва драматик асарларида, А.С.Пушкин, “Валерий Брюсов, Александр Блок, Анна Ахматова кабилар хам Клеопатра номли гўзал шеърларида Мисрнинг бу сўнгги маликаси образини яратганлар. Чўлпон “Клиўпатра” номли бир мансур хикоя ва “Клеопатра уйқуси” сарлавҳали бир шеър ёзди. “Кетганинда” деб номланган бир шеърини *Клеўпатрага* бағишлади. Уларнинг ҳаммаси 20-йилларнинг аввалида ёзилгани шоирнинг сиёсий дунёқараши, шу билан бирга, жаҳон адабиётига назари анча эрта бошланганидан далолат беради. Шеъриятимизнинг ҳам мазмун, ҳам шакл жиҳатдан янгиланишида шоир назмий асарларининг ўрни алоҳида экани аён. Чўлпон янги Ўзбекистон шароитида яшади. Шунинг учун унинг шеърлари ана шу шароитда яратилди ва унинг дардлари билан уйғунлик касб этади. Янги замон ўзбек шеърятининг тамал тошини қўйган Чўлпон ёниқ назмий асарлари билан умуминсоний муаммоларни миллий қадриятларни куйлаш орқали юксак даражада тараннум этди. Шоирнинг “Янги Шарқ” шеърида ҳинд, афғон, турк, араб халқлари бошига тушган мусибат – истибдод ва зулм қораланган:

*Эски Шарқнинг бўйнидаги қулликнинг
Занжирларин узуб ташлар Янги Шарқ.
Шарқ халқининг бўйнидаги зўрликнинг
Асосларин бузуб ташлар Янги Шарқ.*

Шоир таъбирича, Ҳиндикуш арслонлари – афғонлар, Ҳинд юртининг арслонлари бўлган ҳиндлар, Чанокқалъа турк қонига ботганини кўрган турклар, Нил бўйининг деҳқони тўп остида қирилганидан ғазабланган араблар, турк бешиги бўлган Туркистон аҳли, умуман, озодлик орзусини дилига жо этган Шарқ уйғонди. Бу энди зулм ва истибдодга бўйин эгган эски Шарқ эмас. Эрк йўлида курашга отланган Шарқни Чўлпон ана шундай ёниқ мисраларда васф этади.

Шеърят образлар, тимсоллар билан иш кўриши маълум. Ҳамма гап образга ўзига хос бадиий либос кийдира билишда. Йил фасллари кўҳна Шарқ шеъриятида образли тасвир учун бой материал берган. Жумладан, ҳазрат Алишер Навоий тўрт девондан иборат машҳур “Хазойин ул-маоний”ни табиатдаги тўрт фаслга қиёсан инсон умрининг тўрт босқичи номи билан боғлайди. Бу анъана қайсидир кўринишда буюк мутафаккир издошлари томонидан ҳам изчил давом эттирилди. XX аср аввалига келиб, жаҳид шеъриятида мумтоз лирикадаги анъанавий образлар янгилана борди. Жаҳидлар, жумладан Чўлпон поэтик образларни нафақат мазмунан, шаклан ҳам янгиллагани маълум. Шоир шеърларида фасллар ичида куз тасвири етакчи ўрин тутди. Чунки куз – ҳазон фасли. У орқали аксар ҳолларда шоир қалбидаги дард, уни қийнаган изтироблар, орзу ва армонлар зиддияти, Ватан ва миллат қисмати бадиий талқин этилган. Чўлпон шеъриятида бундай хазин кечинмалар тасвири, айниқса, алоҳида ўрин тутди. Шоир “Куз” сарлавҳали шеърида табиат ҳодисаларини миллат қисматига боғлаб кўрсатади. Бу билан ижодкор бутун ҳаёти ва ижодининг моҳиятини ташкил қилган эрк ғоясини гўзал тасвирларда талқин қилади:

*Кўм-кўк экан, сарғайдилар япроқлар,
Оғриқ, мағлуб, тутқун Шарқнинг юзидек.*

“Чўлпон шеърларида табиат манзаралари, фасллар тасвири аксарият шоирнинг руҳ ва кайфиятинигина эмас, қай бир даражада ғоя ва маслагини ҳам ўзида намоён этади, – деб ёзади Бегали Қосимов. – 1921-23 йилларда ёзилган шеърларда табиатга ижтимоий сифатлар бериларди. Манзарага мос замон воқеалари – ҳақсизликларга ишора қилинарди. Бир сўз билан айтганда, табиат ижтимоийлашарди ва булар кўпинча “Шарқ” ва “Ғарб” муқоясасида бериларди”¹⁸. Дарҳақиқат, Чўлпоннинг юқоридаги сатрлари айти шу хусусиятлари билан алоҳида ажралиб туради. Кўм-кўк япроқлар сарғайиши ҳолатининг “оғриқ, мағлуб, тутқун Шарқнинг юзи”га қиёсланиши замирида Чўлпон қалбидаги буюк бир дард – мустамлака гирдобиди қолиб, таназзулга юз тутган она Туркистоннинг фожеъ қисмати қаламга олинган. Чўлпоннинг муқояса усулини қўллагани сабаби шунда:

*Бўронларнинг кўзлариким ўйноқлар
Ғолиб Ғарбнинг қонга тўлган кўзидек.*

Чўлпон шеърлятида “қора булут” тимсоли истибдод ифодаси сифатида кўп қўлланилгани маълум. Ушбу шеърда ҳам “Шарқни ёпган парда янглиғ” кўкларни қоплаган “қора булут” замирида шоирнинг ўкинчи ўз ифодасини топган:

*Қора булут тўдасиким кўкларни
Шарқни ёпган парда янглиғ ёпмишидир.*

Шеърда улуғ шоирнинг маслагини – эрк орзуси бадиий талқин этилган. Куз Чўлпон руҳиятини бирқадар тўлароқ ифода этмоқ учун ўзига хос поэтик восита вазифасини ўтаган. Буни шоирнинг “Хазон” сарлавҳали шеъри мисолида ҳам кўриш мумкин. Шеърда шоир “тескари қилиб такрорлаш” мазмунини ифодалаган тарду акс санъатини қўллар экан, бу орқали маъно таъсирчанлигини кучайтиради.

*Куз чоғи... тупроқлар гезариб қолдилар,
Гезариб қолдилар куз чоғи тупроқлар.
Сўнг дамда япроқлар қизориб ёндилар,
Қизориб ёндилар сўнг дамда япроқлар.*

Бу сатрлар Чўлпон шеърлятга янги мазмунни олиб кирар экан, мумтоз бадиий санъатлардан маҳорат билан фойдаланганини кўрсатади. Зеро, тарду акс санъатида муайян жумлани қайтариш орқали “мазкур сўз ёки сўз бирикмалари яна бир бор таъкидланибгина қолмай, уларнинг маъноси ҳам янгиланади, мисра мазмуни ҳам такомиллашади”¹⁹. Чўлпон ўзи “...бир хил, бир хил, бир хил! Кўнгил бошқа нарса – янгилик қидирадир”²⁰ деганидек, шеърлятни янгилашга интильди ва бунга муваффақ бўлды. Шоир анаънавий мазмунни янгилади. Замонавий миллий шеърлятимизнинг тамал тошини қўйганлардан бири сифатида тарихга кирди.

¹⁸ Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У. ва б. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Маънавият, 2004. – Б. 451.

¹⁹ Ҳожиаҳмедов А. Шеърлий санъатлар ва мумтоз кофия. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б. 89.

²⁰ Чўлпон А. Асарлар. Тўрт жилдлик, IV жилд. – Тошкент: Академнашр, 2016. – Б. 32.

Диссертациянинг “**Чўлпон шеъриятида бадий образ янгиланишининг адабий-эстетик омиллари**” деб номланган иккинчи бобида шоирнинг мустамлака зулми остида қолган Ватан ва миллат аҳволи ва ижтимоий-сиёсий ўзгаришларга муносабати бадий талқин этилди. Чўлпон чоризм, кейинчалик шўролар цензураси шароитида очик ифодалаш мумкин бўлмаган фикрларини, истиқлол ҳақидаги орзуларини, юраги тубидаги чўнг армонларни шеърлари тағматнида, образлар замирида фольклор асарларига хос усулларда ифодалади. Ушбу бобнинг “*Чўлпон ижодида фольклоризмларнинг ўрни, турлари ва поэтик вазифалари*” деб номланган биринчи фаслида шоир шеърларида учрайдиган фольклоризмларнинг XX аср бошлари ўзбек адабиёти бадий такомилида, миллий шеъриятнинг янгиланиши жараёнида тутган ўз ўрни кўрсатиб берилди. Шоир салафлари ва замондошлари сингари шеърларида фольклоризмларнинг стилизацион ва аналитик типларидан, оддий ҳамда мураккаб кўринишларидан санъаткорона фойдаланди. Халқ олқиш ва қарғишлари асосида яратилган шеърлари миллат тафаккурига чакмоқдек таъсир қилди. Мудроқ қалбларни уйғотишга хизмат қилди. Масалан:

*Эй, совуқ эллардан муз кийиб келгонлар,
У қўпол тушингиз қорларда йўқ бўлсин,
Эй, менинг боғимдан гулларни тергонлар,
У қора бошингиз ерларга қўмилсин!*²¹

Кўриняптики, Чўлпон шеърларидаги қарғишлар юртимизни босиб олиб, хонавайрон қилган, халқимизни хўрлаган, миллий кадриятларимизни оёқости қилган босқинчи мустабидларни ёзғиришга қаратилган. Чўлпон бундай халқона олқиш ва қарғишлар, қочирим сўзлар, рамзий образлар, эпик тимсол ва мотивларга кўп мурожаат қилгани кузатилади. Шоир шеърларидаги олқишлар, асосан, Ватан ва ватандошлар тимсолига қаратилган:

*Кетдилар бирга йироқ сафарга,
Худо йўл берсин туркистонийларга....
Белинда камар, қўлида байроқ,
Улуғ Туркистон, йўлинг бўлсин оқ.*

Миллий уйғониш даврининг барча ижодкорлари сингари Чўлпон миллат эрки ва озодлигини куйлади. Ижодкор ёвузлик тимсоли бўлган босқинчилар образини таъсирчан талқин этишда диний-мифологик образлар ва хаёлий макон тимсолларидан истифода этади. Шоир шеърларида *булбул*, *қузғун*, *бойқуш* каби қушлар образини қўллаш орқали мустамлака юртнинг рамзий тасвири берилган:

*Нега менинг қулогимга тун ва кун
Бойқушларнинг шумли товиши бақирар.
Нега менинг борлигимга ҳар ўйун,
Ва ҳар кулги оғу сочар, ўқ қўяр?*

²¹ Чўлпон. Асарлар. Тўрт жилдлик. I жилд. Шеърлар, мансуралар, шеърий хатлар. – Тошкент: Akademnasr, 2016. – Б.72. Изоҳ: Навбатдаги шеърлар ушбу манбадан олинган.

Чўлпон шеърлятида ўзбек халқ оғзаки ижодининг эпик жанрларига хос мотив ва образлар асосида шакллантирилган стилизацион фольклоризмлар алоҳида ўринга эга. Бу жиҳатдан шоир шеърлятида учрайдиган от образи талқини алоҳида эътиборни тортади. Унинг “Ўзбегим” шеърлидаги куйидаги мисралар бу ўринда айрича диққатга сазовор:

*Дунёда ҳамма халқ қизиққан
Гавҳардек бебаҳо от эдинг.
Хуррият бўлганда сен келдинг
Минайин семирган отга деб.*

Чўлпон бошқа миллатпарвар шоирлар каби ўз шеърларида Туркистон ўлкасининг мустамлака ҳолига тушиши сабабларини ахтариб, бунга муносабат билдиришни вазифаси ҳисоблайди.

Ўзбек фольклорлида кўп учрайдиган бу мифологик образ стилизацияси асосида шоир ривожланмай, мудроққа кирган юрт қайғусини ифода этмоқда. Бегуноҳлигидан ўта енгиллиги ва учиб юриши тасаввур қилиниши сабаб фаришталар кўпинча осмон (кўк) билан боғлаб талқин қилинади:

*Кўкда бир тўп қиз – малак уйқу куйини бошлади,
Илгари чалган тирик, жонли куйини ташлади.
Бош ичида айланар бир тўп фаришта жимгина,
Кўк элининг тангриси ой ҳам қарайдир тинчгина.*

Бу мисраларда малак ва фаришта образлари ҳам фольклорий образ экани билан диққатни тортади. Куйидаги мисраларда малак образи Шарқ хотин-қизларига менгзалмоқда:

*Кўнглимда йиғлаган малаклар кимлар?
Шарқнинг оналари, жувонларими?
Қаршимда инграган бу жонлар кимлар?
Куллар ўлкасининг инсонларими?*

Шоир фольклоризмларини ўрганиш орқали у яшаган даврда ёзма адабиёт билан фольклорнинг ўзаро муносабати XX аср бошларида қандай кечгани маълум бўлади.

Бобнинг “Бадиий образ янгилинишида мумтоз поэтик анъаналарнинг ўрни” деб номланган иккинчи фаслида Чўлпоннинг ёрқин тимсолларга бой ёник ижодидаги бадиий образ янгилиниши ва мумтоз поэтик анъаналар ўрни кўрсатилган. Унинг шеърлятда бу қадар юксакликка кўтарилиши сабабларини, аввало, поэтик тимсоллар яратишда Навоий ижодхонасидан сабоқ олгани, бу тимсолларга янги мазмун, янги руҳ бағишлагани билан изоҳлаш тўғрироқ бўлар эди. Истикбол ҳақидаги ўй нафақат Чўлпонни, у билан бир замонда яшаган барча миллатпарварларни ўйлантиргани аён. Миллатнинг мунаввар сиймолари бу ўйдан изтироб исканжасига тушгани ҳам рост²². Чўлпон истибдодни ҳам ғарибликнинг бир кўриниши деб тушунади. Ёрк ва озодликни куйлар экан, шоир Юлдуз, Ой ва Кун сингари самовий образлардан маҳорат билан истифода этади. Эътиборли жиҳати, бу

²² Қаранг: Тўраев Д. Миллий истиқлол ғояси ва жаид адабиёти / Жаидчилиқ ва миллий истиқлол тантанаси. – Тошкент, 2002, – Б.84.

каби образларда Навоий шеъриятдан олинган сабоқлар таъсири борлиги сезилиб туради. Жумладан, Навоийнинг

*Юзунгдин анжум, анжумдин қуёш нур иктисоб айлаб,
Анингдекким қуёшдин ою ойдин қийргун габро –*

байти ва Чўлпоннинг “Гўзал” шеъридаги

*Қоронгу кечада кўкка кўз тикиб
Энг ёруғ юлдуздан сени сўраймен.
Ул юлдуз уялиб, бошини букуб,
Айтадур: “Мен уни тушида кўрамен.
Тушимда кўрамен – шунчалар гўзал,
Биздан-да гўзалдир, ойдан-да гўзал!”*

сатрлари ўртасида поэтик анъананинг янгиланишини кузатиш мумкин. Табиийки, Чўлпон шеърида Навоий байтидан фарқли ўлароқ нафақат лирик кайфият, ижтимоий рух ифодаси ҳам тажассум топган.

Чўлпон Навоийнинг назмий анъаналарини муносиб давом эттириш, янгилаш баробарида мумтоз шеъриятимизнинг бошқа намояндалари адабий меросини ҳам мукаммал ўрганди. Улар асарларидан илҳомланди, шеърларидаги поэтик образларни такомилга етказди. Маълумки, ўзбек миллий уйғониш адабиётида мумтоз шеъриятимиздаги поэтик образлар табиати янгилана борди. Мумтоз адабиётда *гул* ва *булбул* образлари маъшуқа ва ошиқни англатган бўлса, Чўлпон шеъриятида *гулзор*, *булбул* образлари ўзгача – ижтимоий маъно ташиydi. Шоирнинг машхур ғазалидан олинган мана бу байт ҳам фикримизни тасдиқлайди:

*Унинг гулзорида булбул ўқиб қон айлади бағрим,
Кўзимдан ёшни жў айлаб аламлар ичра ботдим-ку.*

Шеърнинг 1920 йили Бокуда ёзилгани эътиборга олинса, зоҳиран ишқий туюлган ушбу ғазалдаги *гулзор*, *булбул* образлари замирида миллатнинг забун ҳолати, унинг гуллари бўлган маърифатпарвар зиёлиларнинг ғаддор шўролар сиёсатига алдангани билан боғлиқ туйғуларни ифодалагани аён бўлади. Чўлпоншунос Нормат Йўлдошев фикрича ҳам: “Гулнинг ошиғи – булбул образида Чўлпон озодлик, эркинлик ҳақидаги концепциясини илгари суради”²³. “Суйган чокларда” шеъридан олинган мана бу сатрларда шоирнинг озодлик орзуси билан боғлиқ ўйлари янада таъсирчан талқин этилган:

*Гунафшалар қулогимга мадҳингни
Сўзлаб-сўзлаб чарчадилар, битмади...
Аламзада булбул йиғлаб кечалар
Аламингнинг сўнгин тамом этмади.*

Ушбу мисралардаги *аламзада булбул* хонишидан сўнгсиз алам ёғилади. Нега? Гунафшалар кимнинг (ёки ниманинг) мадҳини сўзлаб-сўзлаб чарчадилар? Бу сатрлар замирида ҳам шоирнинг истиқлол ҳақидаги орзулари куйлангани шубҳасиз.

²³ Йўлдошев Н. Чўлпон шеъриятида пейзаж. Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 1994. – Б. 45.

Миллий уйғониш шеъриятининг хос хусусиятларидан бири миллат маърифатини юксак даражада кўриш орзусининг бадий талқинида яққолроқ кўринади. Фурқат “жаҳон бастаи кушоди” – жаҳондаги барча тугунларнинг ечими илмда, барча дилларнинг муроди ҳам илмда, бинобарин, уни эгалламоқ зарурлиги ҳақда ёзган эди:

*Жаҳон бастаи кушоди илм бирла,
Надур дилни муроди илм бирла.
Кўнгулларни сурури илмдандур,
Кўрар кўзларни нури илмдандур.*

“Туркистонли қардошларимизга” шеърида Чўлпон илм-маърифатдан маҳрум қолишнинг фожиаи оқибатларидан сўз очади. Маърифатсизликни балога йўлиқиш, дея таърифлайди:

*Илм-маърифат ҳам ҳунардин қолди маҳрум бизни халқ,
Маърифатсизлик балосига йўлиқгон бизни халқ.
Мактаб ўрнига очилди ҳар маҳаллада майхона,
Нафрат этмак нари турсун, шоду хандон бизни халқ.
Бошқа миллатлар солурлар ҳар маҳалда мадраса,
Онлар(н)инг аксига солгон чойхоналар бизни халқ.*

Чўлпоннинг ва барча маърифатпарвар жадидларнинг армону изтироблари баён этилган бу шеърда мактаб ўрнига майхона, мадраса ўрнига чойхона солишга ружу кўйишнинг оқибати хорлик экани акс эттирилган. Чўлпон миллий шеъриятимизни шакл ва мазмун жиҳатдан янгилашга киришар экан, мумтоз адабиётдан, айниқса, Навоий, Увайсий, Фурқат каби ижодкорлар назм дорулфунунидан илҳом ва сабоқ олди. Мавжуд образ ва тимсолларга янги мазмун юклади, янги поэтик шаклларни инкишоф этди. Шоир шеърияти такомилида мумтоз бадиият анъаналари асосий омил бўлиб хизмат қилди.

“Чўлпон шеъриятида поэтик шакл янгиланиши” деб номланган учинчи бобнинг **“Адабий алоқалар – образ янгиланишининг ижодий-эстетик манбаи”** сарлавҳали биринчи фаслида миллий шеъриятимиздаги мумтоз назмий анъаналар, яъни анъанавий поэтик шакллардаги янгиланиш таҳлил доирасига тортилди. Шеъриятга янги оҳангларни, янги жанр ва образларни олиб кирар экан, Чўлпон Ғарб, айниқса, рус адабиёти тажрибаларидан унумли фойдаланди. Бунда унинг рус ва Европа шеъриятдан қилган таржималари ўзига хос ижодий мактаб вазифасини ўтади. Маълумки, ижодкор жаҳон адабиёти намуналаридан таржималар қилар экан, ижодий услуб, поэтик образ ва рамзлар, уларнинг бадий талқини борасидаги қарашлари янгилана боради. Шеъриятда ўзига хос янги йўл излаган Чўлпон рус шоирлари Александр Пушкин, Александр Блок шеърларини таржима қилар экан, ана шундай ижодий жараёни бошдан ўтказди. Бироқ шоир ижодида мумтоз назмий анъаналарнинг янгиланиши, буюк салафлари поэтик тажрибаларини ўрганиш ва янгича талқинлар билан бойитиш тамойили етакчилик қилади. “Хаёл” рамзининг поэтик талқини мисолида ана шу ижодий жараёни кузатиш мумкин. “Хаёл” рамзи Чўлпоннинг бир қанча шеърларида учрайди. Фитрат таъбири билан айтганда,

“Шоирнинг хаёл, ўй, тушуниш шакллари тугал, комил бўлғач, ўзига яраша бир услуб борлиққа чиққан бўладир”²⁴. Хаёл – ижодий тафаккурнинг асоси. Фитратнинг хаёлни услубга боғлаб тушунтириши сабаби шунда. Хаёл, бундан ташқари, шоир туйғуларининг юксакларга парвоз қилишини таъмин этувчи омил ҳамдир. Мустамлака зулмидан қалбига етган озорларни, изтиробларни даф этиш учун ҳам Чўлпон хаёлга таянади, хаёлдан куч олади. Бу поэтик образни шеърларида фаол қўллайди.

“Суйган чокларда” шеърида мана бундай сатрларни ўқиймиз:

*Гўзалларнинг маликаси экансан,
Буни сенинг кўзларингдан ўқидим.
Ўқидим-да, истиқболим қушига
Хаёлимдан олтин қафас тўқидим.*

Мазкур поэтик рамз тадқиқи шоир ижодий биографиясини чуқурроқ ўрганиш имконини беради. “Хаёл” рамзи орқали озодлик туйғусини баралла қуйлаган Чўлпон ўша замондаги мураккаб ва зиддиятли тарихий шароит, мустамлака зулмининг ортиб бориши, истибдод сиёсати Ватан ва миллат ҳаётини тобора кенгроқ миқёсда исканжасига олиши натижасида бора-бора умидсизлик гирдобига туша боради.

Бобнинг “*Шоир шеърияида поэтик жанр ва вазн янгилиниши тамойиллари*” деб номланган иккинчи фаслида мазкур жараён Чўлпон ижодида қандай муҳим ўрин тутгани ўрганилди. Поэтик жанр ва вазн янгилиниши ўтган аср аввалида жадид адабиёти намояндалари ижодида учраши маълум. Улар поэтик мазмун ва шаклда ҳам, поэтик образларда ҳам янгиликка интилди. Жумладан, дастлаб халқ оғзаки ижодида шаклланиб, ёзма адабиётга кўчган марсия жанрида ҳам ана шундай ўзига хосликка интилиш сезилади. Мумтоз адабиётда марсиялар подшоҳларга, яқин қариндошларга бағишлангани маълум. Жадид шеърияи намояндалари марсиянинг мазмунида ҳам, композициясида ҳам ўзгариш қилгани кузатилади. Чўлпон марсиялари Махмудхўжа Бехбудий, Исмоилбек Гаспиринский, Максим Горький, Абдулла Алавий, Мулланур Воҳидов каби ўша даврнинг машҳур адабий сиймоларига бағишлангани ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди.

Чўлпоннинг “Маърифатпарвар бобомиз Исмоил Гаспиринский ҳазратлари ҳақида таъзияномамиз” номли марсияси туркий халқлар жадидчилиқ ҳаракатининг асосчисига бағишланган. Ҳаётини туркий халқларни бирлаштириш, дунёнинг мутараққий миллатлари даражасига юксалтиришдек муқаддас ишга бағишлаган бу улуг маърифатпарварни, Туркистоннинг бошқа жадидлари сингари Чўлпон ҳам чуқур ҳурмат қилган. 1913 йили 15 ёшли ўспирин Абдулҳамид “Таржимон” газетасига мактуб йўллаган. Газетанинг 1913 йил 27 ноябрдаги 251-сонидида Чўлпон мактуби газетада босилиши баробарида муҳаррирнинг унга жавоби ҳам чоп этилган. Гаспрани жавобидаги “биздан даҳа гўзал сўйладиги” деган сўзлар навқирон ижодкор истеъдодининг ўзига хос эътирофи ва ўз

²⁴ Фитрат. Адабиёт қоидалари. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2006, 4-жилд. – Б. 17.

навбатида, устоз-шогирд мулоқотларининг бошланиши эди. Устознинг олтинга тенг ўғитлари, жумладан, “Адабиёт ўта ёнмаз, сува ботмаз. Локин ёндиронлари ёндирир, ботиронлари ботирир; сува дагил, чўмира, балчиқа ботирир!” – деган сўзлари ёш Чўлпоннинг ижод йўлини белгилашида дастуруламал бўлган. Шунинг учун ҳам Маҳмудхўжа Бехбудий таъбири билан айтганда, “Русиядаги бутун турк-татар халқларини жуда оз тарихий муддатда хайр-хўшлик йўли билан яхлит бир миллий оилага бирлаштирмоққа ноил бўлган”²⁵ бу алломанинг вафоти шоир қалбида ададсиз изтироб уйғотган. Унинг ўчмас хотирасига бўлган эҳтиромини Чўлпон қуйидагича ифода этади:

*Муттакои аҳли ислом эрдингиз,
Миллатимиз йўлида жон эрдингиз.
Эй бизи уйғотгучи устодимиз,
Ифтихори равнақи исломимиз.*

Шоир устозини “муттакои аҳли ислом”, “бизи уйғотгучи устод”, “ифтихори равнақи ислом”, дея таърифлайди. Миллат фидойиси бўлган бу улуғ сиймонинг “эскиларни тор-мор қилган”и ҳақида ёзар экан, бу орқали мактаб-маорифни, ўқитиш тизимини мутлақ янгилагани, миллий матбуотни йўлга қўйгани, миллат ҳаётининг барча жабҳаларини ислоҳ этишга бор билими ва салоҳиятини сафарбар этгани назарда тутилади. Лекин афсуски, ажал олтмиш беш ёшида Исмоилбек Гаспиринскийни ўз домига тортди. Маснавий жанрида битилган ушбу марсиянинг ҳар бир байти янги тасвирий ифодалар билан бойитилгани жиҳатидан аҳамиятли. “Миллат(н)инг порлоқ чароғи”, “биз жузжуқларни бобоси” сингари таърифлар туйғунинг самимийлиги ва ростлиги, улуғ сиймога бўлган эҳтиромнинг кучлилиги билан алоҳида ажралиб туради:

*Миллат(н)инг порлоқ чароғи ўчти, оҳ,
Биз жузжуқларни бобоси кўчти, оҳ.
Эй Ҳамидий, қил дуони доимо,
Васфинга ожиз эрурмиз оҳу оҳ*²⁶.

Марсия 1914 йил “Садон Фарғона” газетасининг 24 сентябрь сонидида “Андижон. 16 ёшлик талаба” имзоси билан эълон қилинган. Ушбу шеър орқали Чўлпоннинг дастлабки ижод намуналари “Ҳамидий” тахаллуси билан имзолангани англашилади.

Чўлпон Туркистон жадидчилик ҳаракати асосчиси, драматург, шоир ва ношир Маҳмудхўжа Бехбудий хотирасига ҳам марсия бағишлади. Марсия шоирнинг дастлаб “Булоқлар”, сўнгра “Яна олдим созимни” тўпламларида чоп этилган. Мураббаъ жанрида ёзилган ушбу марсияда Бехбудийнинг пок хотираси улуғланган. Шоир вафотидан таъсирланган Чўлпон унинг қабрини излаб, у яшаган “гул ўрнига заҳар тилар” муҳитда “оқ каллалик қора дев” билан олишмоққа ожизлигидан афсус-надоматлар чекади.

Чўлпон яқин дўсти ва шогирди Абдулла Алавийга атаб ҳам марсия

²⁵ Қосимов Б. Миллий уйғониш. – Тошкент: Маънавият, 2002. – Б. 162.

²⁶ Чўлпон. Танланган асарлар. Жилд I. – Тошкент: Akademnashr, 2016. – Б. 16.

ёзган. Абдулла Алавий ўзбек мумтоз адабиёти, адабиёт назарияси билимдони сифатида теран илмий мақолалар, шу билан бирга, янги давр руҳи сингдирилган лирик шеърлари билан ўтган асрнинг 20-йиллари ўзбек шеъриятида ўзига хос ўрин тутди. Тилга ипакдек кўйлак кийдирган бу ижодкор асарларида она тилимиз бутун жозибаси билан намоён бўлганини ифодалар экан, Чўлпон унинг вафоти боис бутун бир элнинг мулойим шеvasи ерга кўмилганини ҳис этиб, чуқур изтироб чекади.

Чўлпон миллий шеъриятимизга анъанавий аруз вазнини янгилаган, халқона бармоқни жорий қилган новатор шоир сифатида кирди. Бунинг учун у, аввало, миллий вазн – бармоқни танлаб, унда шеърлар ёзди. Бу ҳақда Абдурауф Фитрат 1936 йилда ёзган “Аруз ҳақида” рисоласида: “Бармоқ (хижо) вазнида шеърни бошлаб Чўлпон ёздими, мен ёздими – эсимда йўқ”,²⁷ – дейди.

“Куз гулига” шеъри бармоқ вазнида ёзилган. Шеърнинг туроғи ҳам ўзига хос: дастлабки икки сатрда 2+2, кейинги икки мисра 1+2, сўнг 2+2, 3+4 тарзида келади. Бу ҳол, ўз навбатида, оҳанг ва мазмуннинг таъсирчанлигини таъминлаган. Шеърдан мақсад табиат тасвирининг ўзигина бўлмагани аён. Чўлпондай шоир ўз руҳий кечинмаларини, дарду изтиробларини, миллатнинг истиқболи, истиқлоли билан боғлиқ орзу-ўйларини ифодаламай шеър ёзмаслиги тайин. Шеър тагматнида ўша даврдаги оғир ижтимоий аҳвол бадиий талқин этилган. Куз, бу ўринда Ватан ва миллатнинг тараққиёт фасли ўтиб, таназзул палласи бошланганига ишора. *“Энди куз келди, Қаддинг эгилди. Рангинг сўлмоқда, Ёшлар тўлмоқда. Ғамли кўзингга, Сўлгин юзингга Кимса қарамай, “Узайин” – демай... Ўтиб кетмакда! Куз етилмакда”* каби мисралар замирига ана шу мазмун сингдирилган. Шоир бутунлай умидсиз эмас. Таназзулдан дарак берувчи куз ва қишдан сўнг кўкламга – тараққийга эришмоқ орзуси уни тарк этмаган. Шеърда туроқ ўзгариб туради. Сўнгги сатрлар 3+2 шаклини олгани шундан дарак беради. Фикрнинг таъсир кучини ошира борган бу ҳол Чўлпоннинг, биринчидан, халқона оҳанглардан маҳорат билан фойдаланиши натижаси бўлса, иккинчидан, Шарқу Ғарб шеъриятини пухта ўрганиши, янгиликка, ижодий тажрибаларга майлнинг кучли бўлгани билан белгиланади.

ХУЛОСА

1. Чўлпон шеърияти умумжаҳон адабиёти контекстида ўрганилишга лойиқ ва бу ишни амалга ошириш миллий адабиётшуносликнинг долзарб муаммоларидан биридир. XX аср аввалидаги миллий уйғониш адабиёти эришган ютуқлар илдизи миллий адабиётларнинг ўзаро таъсири билан боғлиқ ҳолда кечди. Ўтган аср бошида яшаб ижод қилган ирланд адиби ва шоири Жеймс Жойс, испан шоири ва драматурги Федерико Гарсиа Лорка, олмон адиби Франц Кафка, рус шоири Александр Блок, Сергей Есенин, хитой адиби Лу Син (Чжоу Шужэн), ҳинд адиби ва шоири Робиндронатх

²⁷ Фитрат А. Аруз ҳақида / Танланган асарлар. Ж.В. – Тошкент: Маънавият, 2010. – Б. 227.

Тҳакур, француз ёзувчиси Ҳанри Барбюс, турк ижодкорлари Ризо Тавфиқ, Яҳё Камол, Ҳусайн Гўрпинар ва дунёнинг бошқа кўплаб машҳур ижодкорлари бир-бирларидан таъсирланмаган бўлиши мумкин эмас. Демак, Чўлпоннинг поэтик мазмунни янгилашида жаҳон адабиётидаги ижтимоий-адабий муҳитнинг таъсири катта бўлган.

2. Чўлпон наинки миллий, балки жаҳон адабиёти тарихидаги феноменал ижодий тафаккур эгаси. Жаҳон адабиётидаги биргина Клеопатра образини яратишдаги индивидуал маҳорати бунинг далилидир. Бу маликага бағишланган “Клеопатра уйқуси” ҳамда “Кетганинга” сарлавҳали шеърлари унинг ўзга миллий адабиётлар тажрибасини ўрганиш баробарида унга ўзига хос ёндашув натижаси экани билан алоҳида ажралиб туради.

3. Янги ўзбек шеъриятига асос солганлардан бири Абдулҳамид Чўлпон экани яқдил эътироф этилади. Асрий анъаналарга эга шеъриятни янги замон талабларига кўра янгилашда шоир уч адабий-эстетик омилга таянгани кузатилади: улардан биринчиси, халқ оғзаки ижодига хос содда, шунинг баробарида теран ифода усули; иккинчиси, мумтоз шеъриятимизнинг бой тажрибаси; учинчиси, рус ва Ғарб адабиётига хос поэтик услуб ва тамойиллар. Ана шу уч бадий сарчашмадан илҳом, билим ва ижодий тажриба олган Чўлпон миллий шеъриятимизда ўзига хос янгилишни бошлаб берди.

4. Чўлпон шеърларида халқ дардини теран ва таъсирчан ифодалашда фольклор анъаналаридан маҳорат билан фойдаланди. Фольклоризмлар шоир учун наинки поэтик образни янгилаш воситаси вазифасини ўтаган. Балки шоирга XX аср бошлари Туркистондаги мураккаб ва зиддиятли ижтимоий-сиёсий воқеликни, миллат бошига тушган истибдод зулматининг даҳшатларини, ватанпарвар сифатида ўз орзу-армонларини фольклор асарларига хос усуллар ва услубларда бадий талқин этиш имконини берган. Чўлпон халқона олқиш ва қарғишлардан, жин, алвасти, дев, шайтон сингари мифологик образлар стилизациясидан, жаннат, ризвон, хур, пари, кавсар каби диний-мифологик образлар ва макон тимсолларидан, бойқуш, булбул рамзий образларидан фойдаланиб, Ватан ва миллат бошига тушган ададсиз кулфатни, жаннатмонанд ўлканинг мустамлакачилар томонидан вайронага айлантирилиши билан боғлиқ фоже ҳолатларни халқнинг онгу шуурига таъсирчан шаклда етказди. Миллат қалбига озодликка бўлган умид ва ишонч ниҳолларини экди.

5. Чўлпон буюк салафлари Алишер Навоий, Увайсий, Огаҳий ва Фурқат назмий анъаналарини муносиб давом эттириш баробарида янги шакл ва мазмун билан бойитди. Бу ҳол, биринчи навбатда, шоир шеъриятида мумтоз жанр ва вазннинг янгилинишида намоён бўлган бўлса, иккинчидан, поэтик образлар янгилинишида кузатилди. Анъанавий, гул, булбул, тикан образлари мумтоз шеъриятда ошиқ, маъшуқа ва рақиб триадасини ифодалаган бўлса, Чўлпон лирикасида улар истибдод исканжасидаги миллат, унинг дардига малҳам қўймоқ истаган ватанпарвар ва халқ бошига ададсиз кулфатларни ёғдираётган мустабид тузум учлиги тарзида бадий талқин этилди. Мумтоз ғазалиётда асосан ирфоний ишқ мавзуи етакчилик қилса,

Чўлпон ғазалларида Ватан ва миллатга муҳаббат, унинг бошига тушган истибдод исканжасидан халос бўлиш орзуси, бунга эришиш имконсиз эканидан ўкинч ва изтироб туйғуси бадий талқин этилган.

6. Миллий шеъриятни поэтик шакл жиҳатдан янгилашда Чўлпон Ғарб ва Шарқ адабий тажрибаларига таянди. Бу таъсир шоир шеъриятида икки хил шаклда намоён бўлади. Биринчидан, шоир Ғарбу Шарқ шоиру адиблари асарларини ўзбек тилига маҳорат билан таржима қилди ва бу жараён унинг учун ўзига хос ижодий юксалиш мактаби вазифасини ўтади. Иккинчидан, Чўлпон Шарқ ва Ғарб ижодкорлари асарларини ўрганар экан, уларга хос поэтик усуллар, бадий тасвир воситаларини миллий шеъриятимизга олиб кирди. Бу эса, ўз навбатида, шеъриятни янгилашда шоирга теран билим, бой тажриба, катта куч ва илҳом берди.

7. Чўлпон шеъриятида мумтоз аруз ўрнини босқичма-босқич бармоқ вазни эгаллай боргани кузатилади. Бунинг сабаби, биринчидан, Ватан ва миллат ҳаётининг барча жабҳаларини асоратига олган мустамлака сиёсати боис она халқи юрагидаги ададсиз дарду изтиробни шоир халқона вазн – бармоқда ифодалашга урингани, иккинчидан, ижодкор жадидона ғояларни арузни теран билувчи хосларнинггина эмас, бутун омманинг онгу шуурига етиб боришини истагани билан изоҳланади.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; I part)

1. Hojiyeva Sh. Synthesis of Navai's symbols in Chulpan's poetry // International Scientific Journal. Theoretical & Applied Science. – Philadelphia (USA). – № 02 (70) 2019. – P. 163-166. Clarivate Analytics doi cross ref. (№ 23; SJIF, 5,667).

2. Ҳожиева Ш. Навоий ва Чўлпон: анъана, изланиш, янгиланиш // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2019. – № 1. – Б. 98-101 (10.00.00; № 14).

3. Ҳожиева Ш. Чўлпон марсияларида давр руҳи талқини // Илмий хабарнома. – Андижон, 2019. – № 1. – Б. 78-81 (10.00.00; № 11).

4. Hojiyeva Sh. Cho'lonning peyzaj yaratish mahorati // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 2019. – № 4. – Б. 32-33 (10.00.00; № 9).

5. Ҳожиева Ш. Чўлпон ижодида фольклоризм // Илмий хабарнома. – Наманган, 2019. – № 3. – Б. 120-124 (10.00.00; № 19).

6. Ҳожиева Ш. Чўлпон шеъриятида хаёл рамзининг поэтик талқини // Илм сарчашмалари. – Урганч, 2019. – № 4. – Б. 32-33 (10.00.00; № 3).

7. Ҳожиева Ш. Чўлпон шеъриятида Навоий анъаналари / Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни. III анъанавий халқаро илмий конференция материаллари. – Навоий, 2019. – Б. 626-630.

8. Ҳожиева Ш. Чўлпон ижодий камолотида бадиий таржиманинг ўрни / Таржима, ахборот, мулоқот – сиёсий ва ижтимоий кўприк. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – Самарқанд, 2019. – Б. 213-215.

9. Ҳожиева Ш. Чўлпон шеъриятида миллий ва умуминсоний қадриятлар талқини / Глобаллашув шароитида миллатлараро тотувлик ва бағрикенгликнинг аҳамияти. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Навоий, 2018. – Б. 140-144.

10. Ҳожиева Ш. Чўлпон шеъриятида кузнинг поэтик тасвири / Чўлпон ижоди ва замонавий адабий жараён. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Тошкент, 2018. – Б. 123-128.

II бўлим (II часть; II part)

11. Ҳожиева Ш. Навоийона тимсолларнинг Чўлпон шеъриятидаги синтези / Алишер Навоий ва XXI аср. Халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, 2019. – Б. 315-319.

12. Ҳожиева Ш. Синтез образов из лирики Навои в поэзии Чулпана / Барқарор ривожланишда узлуксиз таълим: муаммо ва ечимлар. Халқаро илмий-амалий анжуман илмий ишлар тўплами. – Чирчиқ, 2019. – Б. 329-331.